

KRZYSZTOF G. GŁADKOWSKI

Lublin

O MIEJSCE DLA DOROBKU STANISŁAWA PONIATOWSKIEGO W HISTORII ETNOLOGII I RELIGIOZNAWSTWA

Stanisław Poniatowski należy do mniej znanych postaci w historii nauki w Polsce. Tymczasem jego dorobek naukowy posiada wiele cech, które powinny być odpowiednio zlokalizowane i ocenione w rozwoju nauki. Na to, że tak nie stało się dotychczas w wypadku tego uczonego, złożyło się kilka przyczyn. Jedną z nich, być może główną, było świadome przemilczanie jego dorobku po II wojnie światowej z przyczyn ideologicznych. Ponadto nie mógł S. Poniatowski – w wyniku wybuchu wojny i aresztowania – wykończyć swoich prac, co zapewne nie zachęcało badaczy do podejmowania ich analizy. Dorobek tego uczonego wydaje się na tyle cenny, że w przyszłości nie będzie już można zadowolić się szablonem dotychczas powielanym w ocenie osiągnięć jego myśli, co w niniejszym artykule usiłuje się uzasadnić¹

Uwagę skupiono tu na pracach S. Poniatowskiego z zakresu etnologii i religioznawstwa², gdyż one – obok antropologicznych – stanowią główny zrąb jego spuścizny naukowej.

Dotychczasowe oceny wyników badań etnologicznych i religioznawczych Stanisława Poniatowskiego oparte były na analizie jego publikowanych pism naukowych i klasyfikowały osiągnięcia S. Poniatowskiego jako wiernego kon-

---

¹ Autor tego artykułu zajął się bliżej dorobkiem etnologicznym S. Poniatowskiego w pracy doktorskiej pt.: *Koncepcja etnologii według Stanisława Poniatowskiego*. Lublin 1992 (mps BKUL).

² Termin „religioznawstwo” stosuje się w tym artykule z uwagi na upowszechnienie się go i utrwalenie w nauce polskiej w ostatnich dziesięcioleciach, jednak autor artykułu zdecydowanie skłania się do przyjęcia terminu „religiologia”, z uwagi na kontekst założeniowy, jaki kryje się za tymi nazwami nauki zajmującej się badaniem religii. S. Poniatowski stosował termin „religiologia” (zob. S. P o n i a t o w s k i. *Zadanie i przedmiot etnologii*. „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 2:1922 nr 2 s. 16).

tynuatora szkoły kulturowohistorycznej, zwłaszcza jej wiodących postaci F. Graebnera i W. Schmidta³ Ocenę nie były poparte pełną analizą rozwoju myśli uczonego, gdzie można dostrzec poza częstym odwoływaniem się do wyników badań reprezentantów szkoły kulturowohistorycznej również własny wysiłek teoretyczny S. Poniatowskiego, zmierzający do umożliwienia adekwatnego rozwoju ówczesnej etnologii i religioznawstwa. Analizę taką można przeprowadzić na podstawie opublikowanych prac uczonego, lecz pełny obraz rozwoju myśli omawianego autora można było uzyskać dopiero po zapoznaniu się z nie opublikowaną częścią jego dorobku, jaką zawierają materiały Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Niestety do tej pory brak było takiej analizy i na dobrą sprawę na próżno szukać by dziś można było w literaturze przedmiotu pełnego omówienia wysiłków badawczych S. Poniatowskiego. Dokonano wprawdzie trafnego podziału zasadniczego zrębu prac tego uczonego, wyróżniając dwa kierunki w badaniach: historyczno-genetyczny i teoretyczno-metodologiczny⁴, lecz traktowano dorobek etnograficzny i religioznawczy S. Poniatowskiego jako jedną całość, co musiało prowadzić do fałszywego obrazu w ocenie jego osiągnięć.

Tutaj zamierza się skorygować ten fałszywy obraz, ukazując najbardziej wartościowe elementy teoretyczno-metodologicznego nurtu zainteresowań S. Poniatowskiego w dziedzinie etnologii, który neguje tezę, iż jest on wiernym następcą historycznej szkoły austriacko-niemieckiej w etnologii polskiej. Wyniki

---

³ Jak dotychczas zajmowano się etnologicznym i religioznawczym dorobkiem S. Poniatowskiego tylko ogólnie, stereotypowo traktując jego stanowisko jako historyczne, często przy tym zupełnie mylnie zawiązując do rozwiązań proponowanych przez F. Graebnera i W. Schmidta (zob. L. S t o m m a. *Wstęp*. W: J. S. B y s t r o ń. *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*. Warszawa 1980 s. 21). Ogólnie o dorobku S. Poniatowskiego piszą: A. K u t r z e b i a n k a. *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*. Kraków 1948 s. 5 n.; Z. S o k o l e w i c z. *Szkoły i kierunki w etnografii polskiej (do 1939)*. W: *Historia etnografii polskiej*. Pod red. M. Terleckiej. Wrocław 1973 s. 115-167; A. P o s e r n - Z i e l i ń s k i. *Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939 r.)*. Tamże s. 29-113; J. M a n u g i e w i c z. *Etnografia w warszawskich towarzystwach naukowych i ich zastępnikach*. „Lud” 51:1967 s. 61-70; K. M o s z y ń s k i. *Die polnische Ethnologie und Ethnographie seit dem Jahre 1925*. „Baltoslavica” 3:1938 s. 136-202; J. K u l c z y c k i. *Pozycja ewolucjonizmu w głównych kierunkach metodologicznych etnologii i archeologii*. „Myśl Współczesna” 2:1951 s. 201-229; J. D a m r o s z. *Rozwój pojęć podstawowych w polskiej nauce o kulturze ludowej do 1939 roku*. Wrocław 1988. Nieco szczegółowiej opisuje religioznawcze poglądy S. Poniatowskiego J. K r a j e w s k a. (*Stanisław Poniatowski jako religioznawca*. „Euhemer” 3:1959 nr 6 s. 642-654), ogólnie natomiast E. P c z ó ł k o - P u s t e l n i k (*Recepcja szkoły kulturowohistorycznej w religioznawstwie polskim*. W: *Działalność Instytutu Anthropos w dziedzinie lingwistyki, etnologii i religioznawstwa*. Pod red. H. Zimonia. Pieniężno 1980 s. 76 n., 80; T. W r ó b l e w s k i. *Zarys historii badań nad duchową kulturą ludową w Polsce*. „Lud” 51:1967 cz. 2 s. 470, 474.

⁴ K r a j e w s k a, jw. s. 642.

osiągnięte w tym zakresie przez polskiego uczonego uważa się tu za na tyle ważne, iż zasługują na uwzględnienie w ogólnym historycznym rozwoju nauk humanistycznych oraz w szczególności w rozwoju etnologii. W zakresie religioznawstwa pozycja S. Poniatowskiego również wydaje się istotna z punktu widzenia rozwoju tej nauki w Polsce, gdyż reprezentuje on w okresie międzywojennym ten kierunek badań, który uznaje autonomiczny charakter tej dziedziny rzeczywistości, jaką jest religia. Ten aspekt również nie został uwzględniony przez badaczy zajmujących się religiologiczną częścią prac S. Poniatowskiego, którzy ponadto nie uwzględnili nie opublikowanych materiałów religiologicznych, które są najważniejszą częścią w całości naukowych trudów uczonego.

I. PRACE S. PONIATOWSKIEGO I PRZYCZYNY BŁĘDÓW W OCENIE JEGO DOROBKU

Zauważono już, iż twórczość naukowa S. Poniatowskiego, która została opublikowana, nie oddaje całego bogactwa jego dorobku, który można dopiero właściwie ocenić sięgając do prac pozostawionych w większości w rękopisach. Manuskrypty zadziwiają szerokością ujęcia i niezwykłą erudycją polskiego uczonego.

Oceniając dokonania S. Poniatowskiego w dziedzinie etnologii najczęściej z góry zakładano, iż jego publikacje tworzą jeden korpus tematyczny. Przyglądając się pracom opublikowanym przed II wojną światową na pierwszy rzut oka można odnieść wrażenie, iż S. Poniatowski całkowicie podzielał poglądy szkoły kulturowohistorycznej, przede wszystkim F. Graebnera i W. Schmidta. I tak w pierwszej opublikowanej przez S. Poniatowskiego pracy z zakresu etnologii, w której informuje o najnowszych osiągnięciach w tej dyscyplinie, pt.: *O metodzie historycznej w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii*, a następnie *Z nowszych postępów etnologii*, *O pochodzeniu ludów aryjskich w świetle nowych badań etnologicznych*, *Etnografii Polski*⁵ oraz innych, jak: *Przyczynek do genezy pierścienia*, *O pochodzeniu zwyczaju siedzenia z opuszczonymi nogami*, *Podłoże rasowe kultur zasadniczych*, *Geneza łuku tryumfalnego*, *Pochodzenie budowli palowych*, *Geneza pochówku żarowego*⁶ można wyciągnąć wniosek,

---

⁵ S. P o n i a t o w s k i. *O metodzie historycznej w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii*. „Przegląd Historyczny” 21:1917-18 s. 303-319; *Z nowszych postępów etnologii*. „Czasopismo Geograficzne” 2:1924 z. 1 s. 61-72; z. 2 s. 412-442; tamże 3:1925 z. 1-2 s. 76-88; *O pochodzeniu ludów aryjskich w świetle nowych badań etnologicznych*. W: *Wiedza o Polsce*. T. 1. Warszawa 1932 s. 67-79; *Etnografia Polski*. W: tamże. T. 3. Warszawa 1932 s. 191-334.

⁶ T e n ż e. *Przyczynek do genezy pierścienia*. „Lud” 23:1924 s. 32-37; *O pochodzeniu zwyczaju siedzenia z opuszczonymi nogami*. „Lud” 23:1924 s. 43-49; *Podłoże rasowe kultur*

iż autor tych prac jest całkowitym zwolennikiem metody szkoły kulturowo-historycznej. Jednak już zapoznanie się z treścią pochodzącego z 1920 r., a opublikowanego w 1992 r. *Zadania i przedmiot etnologii*, będącego programowym dziełem teoretycznym S. Poniatowskiego, oraz treścią *Systematyki zagadnień i kierunków socjologicznych*⁷, nie jest trudno dojść do przekonania, iż S. Poniatowski prowadził własne badania nad rozwojem teorii i metod etnologicznych. Następnie potwierdza ten wniosek wstęp teoretyczny do wymienionej już *Etnografii Polski*. Tezę o samodzielnym nurcie badań teoretyczno-metodologicznych uczonego potwierdza zupełnie treść opublikowanych po II wojnie światowej fragmentów prac uczonego w postaci dwóch artykułów: *Mahavrata. Metoda badania wytworów kulturowych w etnologii* oraz *Fakty etnologiczne i metody ich badań*⁸. Pierwszy z nich jest tylko wstępną metodologiczną częścią wielkiego dzieła S. Poniatowskiego poświęconego pochówkom, które nigdy nie zostało opublikowane, a gdzie uczony ten zastosował swoją własną metodę badania faktów etnologicznych⁹. Podjęte w *Mahavracie* zagadnienia w systematyczny i poszerzony sposób przedstawił S. Poniatowski w *Faktach etnologicznych*, które z kolei w jego zamierzeniach miały ukazać się jako praca metodologiczna pt.: *Metody etnologii*. Obie publikacje nie stanowią wykończonych całości, są one raczej szkicami. Mają jednak podstawowe znaczenie dla pełnej rekonstrukcji i właściwej oceny rozwoju myśli etnologicznej S. Poniatowskiego, zwłaszcza jego wkładu do dorobku teoretyczno-metodologicznego nauk humanistycznych i społecznych. Przedstawione w nich rozwiązania na ogół pomijane są w pracach omawiających dorobek uczonego, bądź traktowane są jako integralna część jego badań prowadzonych w duchu szkoły kulturowohistorycznej, w efekcie przynosząc błędne wnioski.

Blіszsze zapoznanie się z teoretyczno-metodologicznym nurtem badań uczonego umożliwi sięgnięcie do nie opublikowanych prac, z których najważniejsze to szkic i opracowania zawarte w teczce pt.: „Metodyka i metodologia etnografii i etnologii” (Sygn. 286-291). Znajdują się tu opracowania podstawowego dla

---

zasadniczych. Warszawa 1924; *Geneza łuku tryumfalnego*. Warszawa 1930; *Pochodzenie budowli palowych*. W: *Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów odbytego w Polsce w roku 1927*. T. 2. Warszawa 1930 s. 120-123; *Geneza pochówku żarowego*. *Zbornik radova na III Kongresu Slovenskih Geografa i Etnografa u Jugoslaviji 1930*. Beograd 1930 s. 217-230.

⁷ *Systematyka zagadnień i kierunków socjologicznych*. „Przegląd Filozoficzny” 25:1922 z. 2 s. 157-183.

⁸ *Mahavrata*. „Lud” 36:1946 s. 107-134; *Fakty etnologiczne i metody ich badań*. „Lud” 37:1947 s. 32-68.

⁹ Na temat pierwszej teoretycznej części tego dzieła zob.: K. G ł a d k o w s k i. *Definicja i podstawy klasyfikacji pochówków według S. Poniatowskiego*. W: *Z badań nad religią i religijnością ludową*. Pod red. H. Zimonia. Warszawa 1988 s. 26-41.

S. Poniatowskiego zagadnienia genezy i rozwoju wytworów kulturowych. Pozwalają one odtworzyć wiele nie znanych metodologicznych poglądów tego uczonego, wśród nich znajduje się m.in. plan i notatki książki krytycznie oceniającej funkcjonalizm. Materiały archiwalne umożliwiają weryfikację wspomnianych już ocen dorobku oraz publikowanych pośmiertnie fragmentów prac tego etnologa. Wśród nich ważne w omawianej kwestii są też rękopisy prac zatytułowanych: „Zadania i metody nauk antropologicznych” (Sygn. 362), „Materiały do wykładów z etnologii” (Sygn. 279-284), „Etnografia polityczna” (Sygn. 301-312), Wskazówki dla studiujących etnologię ogólną i etnografię obcą na Uniwersytecie Józefa Piłsudskiego w Warszawie (Sygn. 371 mps) oraz inne. Studiowanie archiwaliów jest utrudnione z uwagi na brak uporządkowania i fragmentaryczność, są one jednak pomocne w śledzeniu dociekań S. Poniatowskiego.

Dopiero wyraźne usystematyzowanie wspomnianych prac pozwala jednocześnie stwierdzić, iż nurt historyczno-genetycznych badań S. Poniatowskiego nosi wyraźne cechy recepcji założeń teoretycznych i wyników badań szkoły kulturowohistorycznej, które polski etnolog krytycznie rozwijał. Zdecydowanie odrębny nurt stanowią prace poświęcone teorii i metodologii etnologii oraz innych nauk humanistycznych, w których S. Poniatowski okazuje się samodzielnym badaczem wnoszącym swój oryginalny wkład w rozwój etnologii.

II. TEORIA FAKTU ETNOLOGICZNEGO

Etnologia w początkach XX wieku znalazła się w nowej sytuacji, ewolucjonistyczne koncepcje tej nauki okazały się zawodne, jednocześnie silnie rozwijają się nauki humanistyczne, dzięki czemu następuje przejście od naturalistycznego do humanistycznego modelu tej nauki.

Podjęmowano różne nowe próby, zawodną okazała się propozycja historycznego modelu zaproponowana przez reprezentantów szkoły kulturowohistorycznej (F. Graebnera), funkcjonalizm B. Malinowskiego też nie wytrzymał próby czasu. Teoretyczna sytuacja etnologii była taka, iż nauka ta znalazła się w swoistym impasie. Zaradzić temu usiłował S. Poniatowski przez usystematyzowanie całości badań w zakresie nauk humanistycznych i społecznych oraz wyznaczenie wśród nich miejsca etnologii.

Scharakteryzujemy najpierw podstawy filozoficzne jego koncepcji etnologii jako nauki humanistycznej. Własne stanowisko odnośnie do statusu naukowego etnologii Poniatowski wypracował mając na uwadze cały dotychczasowy rozwój tej dyscypliny. Jak już wspomniano, programową pracą, a zarazem inaugurującą jego badania teoretyczno-metodologiczne jest *Zadanie i przedmiot etnologii*.

Autor odcina się w niej wyraźnie od pozytywistycznego rozumienia tej nauki oraz uprawiania jej na wzór nauk przyrodniczych. Odwołuje się natomiast i rozwija koncepcję nauk W. Diltheya, W. Windelbanda, H. Rickerta. Nawiązywanie do naukowej myśli niemieckiej – chociaż nie wyłączone – jest wyraźne w całym dorobku S. Poniatowskiego.

Dilthey pierwszy wysunął problem podstaw humanistyki¹⁰, jej odrębność zaznaczyli też mocno neokantyści szkoły badeńskiej – Windelband i Rickert¹¹. Dilthey wskazał, iż przedmiotem nauk humanistycznych jest rzeczywistość dziejowo-społeczna, na którą składają się jednostki, ludzie, nagrody, ustroje społeczne, wytwory kultury. Dla S. Poniatowskiego istotne było wysunięcie przez Diltheya¹² wytworów na plan pierwszy w przedmiocie nauk humanistycznych, które to polski uczyony czyni głównym przedmiotem teoretycznych konstatacji w swoich pierwszych pracach, zajmuje się przede wszystkim definicją wytworu kulturowego jako przedmiotu nauk humanistycznych. Dalsza inspirująca rola Diltheya to wprowadzenie przez S. Poniatowskiego podmiotowego podejścia do teorii i metody badania faktów etnologicznych, najsilniej wyrażone w jego ujęciu „ideologii” jako własności wyróżniającej przedmiot nauk humanistycznych od przedmiotu nauk przyrodniczych¹³. S. Poniatowski, podobnie jak Dilthey, nie uznaje psychologii, jako nauki odwołującej się do fizjologii, za naukę humanistyczną, sytuuje ją w grupie nauk przyrodniczych. W odróżnieniu jednak od Diltheya nie uważa jego psychologii za naukę będącą podstawą nauk humanistycznych¹⁴.

---

¹⁰ W. Dilthey wskazał na odrębność nauk przyrodniczych od nauk humanistycznych w dziele *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium Gesellschaft und die Geschichte* (W: *Gesammelte Schriften*. Bd. 1. Stuttgart 1922 (1. Aufl. 1883)). Przede wszystkim zaś w: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Leipzig 1910.

¹¹ W. Windelband po raz pierwszy swój pogląd na temat odrębności nauk humanistycznych od przyrodniczych wyłożył w 1894 r. (*Geschichte und Naturwissenschaft*. W: *Präludien*. Bd. 2. Aufl. 5. Tübingen 1915 s. 136-160). H. Rickert natomiast w: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* (Tübingen 1899 (7. Aufl. 1926)); *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (2. Aufl. Tübingen 1913 (5. Aufl. 1929)).

¹² *Der Aufbau* s. 79.

¹³ P o n i a t o w s k i. *Zadanie i przedmiot* s. 8 n.; t e n ż e. *Systematyka zagadnień* s. 174 n. Znaczenie Diltheya dla najnowszych teorii etnologicznych zob.: K. D. K n o r r. *Methodik der Völkerkunde*. W: *Enzyklopedie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden*. Hrsg. M. Thiel. Bd. 9. München-Wien 1973 s. 295-346; J. S t a g l. *Szientistisze, hermeneutische und phänomenologische Grundlagen der Ethnologie*. W: *Grundfragen der Ethnologie. Beiträge zur gegenwärtigen Theorie- Diskussion*. Hrsg. W. Schmied-Kowarzik, J. Stagl. Berlin 1981 s. 4-6, 10 n., 16, 25.

¹⁴ *Zadanie i przedmiot* s. 10; por. J. S z a c k i. *Historia myśli socjologicznej*. Cz. 1. Warszawa 1981 s. 479 n.

Wyraźniej jeszcze dochodzą do głosu u Poniatowskiego poglądy Windelbanda i Rickerta, gdy polski uczony akcentuje wyłącznie idiograficzny charakter etnologii jako nauki humanistycznej. Najbliższy wydaje się przy tym propozycjom Rickerta, gdy każe badać w przedmiotach kultury ich cechy indywidualne¹⁵ Rickert uważał, iż „nauki dzielą się również na nauki o naturze i o kulturze. Tu podstawa podziału tkwi już nie w metodzie, lecz w samych przedmiotach. Naturą nazywamy to, co powstało samo, a kulturą – to, co zostało wytworzone (podkr. K. G.) przez człowieka”¹⁶ Akcent, położony przez Rickerta na to, co wytworzone przez człowieka, jest podstawą pojęcia „wytwór kulturowy” u Poniatowskiego. Polski etnolog nie przyjmuje więc tradycyjnego podziału na nauki o naturze i o duszy, obecnego chociażby u W. Schmidta, który reprezentował stanowisko idealistyczne, rozumiejąc kulturę jako przejaw ducha¹⁷ W odróżnieniu od W. Schmidta Poniatowski definiuje kulturę realistycznie jako atrybut ludzkiego działania. W podstawach filozoficznych ujawnia się więc jedna z ważnych różnic między Poniatowskim a reprezentantami szkoły kulturowohistorycznej. Dalsze różnice w założeniach wynikają z być może też przejętego przez Poniatowskiego od Rickerta twierdzenia, że historia jest nauką indywidualizującą o kulturze, a generalizującą o kulturze jest socjologia. Stanowisko takie reprezentuje Poniatowski uznając etnologię – jak wspomina – za naukę idiograficzną, Schmidt natomiast – według Poniatowskiego – wyznaczał jej cele nomotetyczne¹⁸

Nie wchodząc głębiej w wiele ważnych założeń filozoficznych przyjmowanych przez Poniatowskiego – z braku tu miejsca – trzeba wyraźnie uznać, iż założenia te leżą u podstaw odmienności jego stanowiska teoretycznego w

¹⁵ Stanowisko W. Windelbanda zob.: W T a t a r k i e w i c z. *Historia filozofii*. T. 3. Wyd. 8. Warszawa 1978 s. 142; P o n i a t o w s k i. *Zadanie i przedmiot* s. 13.

¹⁶ T a t a r k i e w i c z, jw. s. 143; zob. J. T o p o l s k i. *Metodologia historii*. Wyd. 3. Warszawa 1984 s. 119.

¹⁷ *Die moderne Ethnologie*. „Anthropos” 1:1906 s. 139; W. S c h m i d t, W. K o p p e r s. *Wölker und Kulturen*. Tl. 1: *Gesellschaft und Wirtschaft der Völker*. Regensburg 1924 s. 25; W. S c h m i d t. *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie. Mit Beiträge von Koppers*. Münster i.W. 1937 s. 7.

¹⁸ *Zadanie i przedmiot* s. 17 n.; *Systematyka zagadnień* s. 161 n. Stanowisko Poniatowskiego jest niestuszne, gdyż W. Schmidt uważał etnologię za naukę idiograficzną. Zob. S c h m i d t. *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* s. 7. Zob. też tamże s. 16, 18, 134. Na temat niejednoznacznego ujęcia idiograficzności etnologii przez Schmidta zob.: A. B r o n k. *Język etnologii na przykładzie teorii religii W. Schmidta. Analiza metodologiczna*. Lublin 1974 s. 29 przyp. 50.

szczegółach od koncepcji wysuniętych przez reprezentantów szkoły kulturowo-historycznej F. Graebnera i W. Schmidta¹⁹

Nowe ujęcie teorii kultury w ówczesnej nauce, zainicjowane przez idealistyczną filozofię humanistyki, stawiało nowe zagadnienia, których rozwiązanie decydowało o dalszym rozwoju nauk humanistycznych. Do zagadnień, które musiały być rozwiązane należały: „problem obiektywności kultury i problem jej względnie stałego ładu, który mógłby być naukowo badany – inaczej niż ład zjawisk przyrody, ale przy zachowaniu równie ścisłych rygorów”²⁰ Zadanie to podjął Poniatowski opracowując własną koncepcję faktu etnologicznego, która w pierwszych jego pracach prezentowana jest jako teoria wytworu kulturowego. Dojrzała jej wersja zawarta jest we wspomnianej pierwszej części *Mahavraty* oraz w *Faktach etnologicznych i metodach ich badań*.

Przedstawienie całości tej teorii jest tutaj niemożliwe, z konieczności pozostaje nam odesłanie do opublikowanych ich fragmentów bądź rekonstrukcji teorii przedstawionej przez autora niniejszego artykułu w pracy doktorskiej. Najbardziej wartościową stroną teorii faktu etnologicznego S. Poniatowskiego jest wysoki stopień jej formalizacji, uczony ten z dużą konsekwencją zdefiniował najważniejsze kategorie pojęć etnologicznych, chcąc w ten sposób zapobiec ogromnym różnicom, jakie istniały pod tym względem w różnych teoriach etnologów i umożliwić dalszy pozytywny rozwój tej nauki.

Chcąc w głównych liniach scharakteryzować jego koncepcję dokonamy wielu uproszczeń. S. Poniatowski podkreśla konieczność badania strony statycznej i dynamicznej przedmiotu etnologii, a więc samych obiektów i zmian w nich zachodzących, a także środowisk tych obiektów oraz zmian, jakie w nich zachodzą. Obiekty dzieli się na dwie kategorie: kulturowe i społeczne. Na obiekty kulturowe składają się: wytwory kulturowe, zespoły wytworów kulturowych, kultury. Obiekty społeczne to: jednostki społeczne, grupy społeczne, społeczeństwa. Wszystkie te kategorie obiektów są ze sobą ściśle powiązane, co ilustruje następujący schemat przedstawiony przez S. Poniatowskiego, który w szkicach jego przedstawiony jest też w kształcie koła²¹

Każdy z tych obiektów – zdaniem Poniatowskiego – daje się ściśle badać pod względem trzech cech, będących cechami charakterystycznymi rzeczywistości kulturowo-społecznej. Są nimi: struktura, funkcja, ideologia. Definicje ich podaje S. Poniatowski dla każdej kategorii obiektów. Ustalenie ich pozwala na ścisłą klasyfikację każdego obiektu pod względem zaistniałych różnic w odnie-

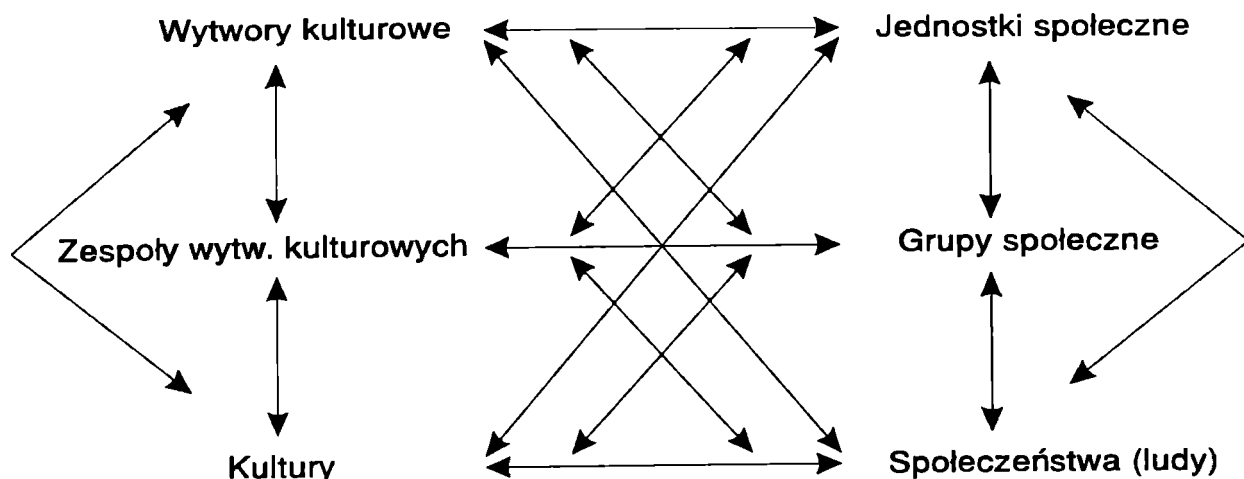
¹⁹ Bliżej na temat podstaw filozoficznych koncepcji etnologii u S. Poniatowskiego zob.: G ł a d k o w s k i. *Koncepcja etnologii* s. 360-370.

²⁰ S z a c k i, jw. s. 493.

²¹ *Fakty etnologiczne* s. 45.

sieniu do każdej z trzech własności wspólnych. Poznanie tych własności daje poznanie obiektu. Dalszą ważną cechą systemu faktów etnologicznych S. Poniatowskiego jest wskazanie czterech środowisk od których obiekty te są zależne i wymóg badania zależności obiektów od środowisk i ról obiektów dla tych środowisk. Tymi środowiskami są: kulturowe, społeczne, rasowe i geograficzne. Zmiany stosunków obiektów do ich środowisk oraz zmiany w obiektach, gdy są poznane, pozwalają na ustalenie genezy, rozwoju, upadku, zaniku obiektu, który jest przedmiotem badania.

Jak można nietrudno dostrzec z tego szkicu, w odróżnieniu od koncepcji teoretycznych, które powstały w etnologii przed S. Poniatowskim, próba polskiego uczonego robi wrażenie całościowego ujęcia, wcześniejsze były partykularne i nie pozwalały na adekwatny rozwój samej teorii etnologii ani pełnej eksploracji empirycznej rzeczywistości badanej przez tę naukę.

S. Poniatowski nie zdążył doprowadzić swojego systemu do końca. Najpełniej opracował go dla wytworów kulturowych. Pozostałe kategorie obiektów są teoretycznie mniej zaawansowane, co oddaje też ówczesny stan zaawansowania badań na ich temat. Całość teorii S. Poniatowski pozostawiał otwartą na nowe osiągnięcia badawcze.

Z zarysowanego tu szkicu wynika już, iż autor musiał wprowadzić też metody analizy i syntezy, by teoria mogła uzyskać praktyczne zastosowanie. Co też jest zgodne z prawdą i w dorobku jego znajduje się też szkic metody badań zarysowanej struktury systemu faktów etnologicznych.

Do tej pory przedstawione tu elementy dorobku teoretyczno-metodologicznego nie znalazły swojego miejsca w opracowaniach historii nauk humanistycznych i społecznych, stąd wypada postulować, by w przyszłości nie pomijać poglądów tego uczonego i zapewnić im właściwe miejsce.

III. BADANIA RELIGIOZNAWCZE

Wspomniano już, iż w ocenie religiolologicznych badań S. Poniatowskiego również jednogłośnie uznaje się go za reprezentanta szkoły kulturowohistorycznej. Pogląd ten jest słuszny, jeśli brać pod uwagę opublikowane prace S. Poniatowskiego. Dobrą charakterystykę zawartych w nich poglądów uczonego przedstawiła cytowana już J. Krajewska. Jej prezentację wypada jednak uściślić oraz zaznaczyć te elementy, które nie mogły dotąd być zauważone w wyniku braku analiz całości dorobku uczonego.

Z historycznego punktu widzenia godne podkreślenia jest to, że uczonego ten bardzo wcześnie odrzucił ewolucjonistyczne teorie genezy i rozwoju religii oraz piętnował bezkrytyczne przyjmowanie ich poza etnologią. Spośród hipotetycznych teorii religii ewolucjonistów, którzy różnie tłumaczyli genezę religii S. Poniatowski wymieniał: naturyzm M. Müllera, manizm H. Spencera, animizm E. B. Tylora, magię J. G. Frazera, kult społeczności E. Durkheima, monoteizm A. Langa. Poza ostatnią teorią neguje on te hipotezy, odwołując się do badań W. Schmidta, zwłaszcza nad kulturą pigmejską; uważając ją za najbardziej zbliżoną do najstarszej i najprostszej kultury, w której brak takich fenomenów, jak kult przodków czy animizm, a magia nie odgrywa w niej większej roli. Stąd brak było podstaw empirycznych dla hipotezy magicznej, manistycznej, animistycznej genezy religii, a także dla socjologicznej koncepcji Durkheima. Religię tej „najstarszej” grupy ludów nazywa Poniatowski „monoteizmem”, zastrzegając, iż Bóstwo Najwyższe jest często antropomorfizowane²² Za wyjątkowy przykład słabości metod stosowanych przez ewolucjonistów uważa trzykrotnie formułowaną przez Frazera teorię totemizmu.

Poniatowski odrzucił generalnie hipotezy ewolucjonistów odnośnie do genezy religii, jednak niektóre elementy ich myśli, które na trwałe weszły do religiolologii, odegrały również rolę w ukształtowaniu jego teorii religioznawczych. Poniatowski kwestionował naturyzm Müllera w sensie genetycznym. Przyjmował natomiast występowanie kultu sił przyrody, który nazywał też „kultem natury” Uważał go zgodnie z koncepcją kręgów kulturowych W. Schmidta (która u Poniatowskiego nazywana jest „kulturami zasadniczymi”) i odpowiadającemu jej rozwojowi religii, za późny wytwór i wiązał go z młodszymi kręgami kulturowymi. Interpretacja genezy różnych form religijnych jest wyraźnie zapożyczona od W. Schmidta, zwłaszcza z dzieła *Völker*

---

²² Charakterystykę poglądów religioznawczych S. Poniatowskiego przedstawiłem w artykule: *Badania etnologiczne i religioznawcze Stanisława Poniatowskiego*. W: *Z zagadnień etnologii i religioznawstwa*. Pod red. H. Zimonia. Warszawa 1986 s. 69-95.

*und Kulturen*²³, z którego zaczerpnął S. Poniatowski charakterystykę kultur zasadniczych²⁴

S. Poniatowski nie przyjął też teorii Tylora jako hipotezy tłumaczącej powstanie religii. Zaaprobował natomiast animizm jako światopogląd, przypisujący duszę lub życie wszystkim przedmiotom otaczającym człowieka. Jako taki jest animizm dla Poniatowskiego składnikiem podstawowym religii ludów niecywilizowanych obok innych form wierzeń związanych z religiami²⁵. Przyjmuje on zatem tę część koncepcji Tylora, która upowszechniła się w etnologii i w religiologii jako minimalna definicja religii. Animizm, jak twierdzi G. van der Leeuw²⁶, nie może być traktowany genetycznie, lecz strukturalnie i jako taki nigdy nie może być zanegowany.

Teorii magii Frazera w sensie genetycznym także nie aprobował S. Poniatowski, jednak – jak można pośrednio wnioskować – przyjmuje rozróżnienie magii i religii Frazera, gdy charakteryzuje monoteizm ludów niecywilizowanych, jako „korną postawę” w przeciwieństwie do występującej u tych ludów magii, w której człowiek „zmusza do posłuszeństwa sobie tajemnicze demony, potęgi natury, a nawet bóstwa”²⁷. Uczony ten wykorzystał też podział magii Frazera na magię kontaktową i magię podobieństwa²⁸.

Największe bodaj znaczenie miała w pewnym okresie pracy badawczej uczonego teoria monoteizmu pierwotnego W. Schmidta. Sprowadza się ją na ogół do trzech zasadniczych tez: 1. religia ludów prakultury (cechuje je gospodarka zbieracko-łowiecka) posiada charakter monoteistyczny, wyrażający się w afirmacji i kulcie Istoty Najwyższej, jako prawodawcy moralnego; 2. zrekonstruowana najstarsza religia ludzkości (istniejąca niegdyś religia pramonoteistyczna) wyjaśnia monoteistyczny charakter religii ludów zbieracko-łowieckich; 3. ostatecznym źródłem pramonoteizmu i religii monoteistycznej jest praobjawienie²⁹. S. Poniatowski akceptował pierwszą i drugą z tez W. Schmidta. W publikacjach, w których zajmował się teoriami rozwoju religii, dał temu wyraz.

²³ Poniatowski prawdopodobnie czerpał z ukazujących się od 1913 r. fragmentów tego dzieła.

²⁴ *Etnografia Polski* s. 264; *O metodzie historycznej* s. 311; *Z nowszych postępów etnologii*, jw.; zob. też: K r a j e w s k a, jw. s. 645.

²⁵ *Etnografia Polski* s. 264.

²⁶ *Fenomenologia religii*. Tł. J. Prokopiuk. Warszawa 1978 s. 128. O słabościach tłumaczenia J. Prokopiuka zob.: Z. M a z u r c z a k. *O przyzwoite tłumaczenie „Fenomenologii religii” G. van der Leeuwa*. „Zeszyty Naukowe KUL” 28:1985 nr 3-4 s. 129-142.

²⁷ *Etnografia Polski* s. 262.

²⁸ T e n ż e. *Przyczynek do metod badania izolacji obrzędowej*. „Archiwum Nauk Antropologicznych TNW” 1:1921 nr 7 s. 4; *Etnografia Polski* s. 263 n.

²⁹ Zob.: B r o n k, jw. s. 10; H. Z i m o Ń. *Monoteizm pierwotny. Teoria Wilhelma Schmidta i jej krytyka w wiedeńskiej szkole etnologicznej*. Katowice 1989 s. 14 n.

Monoteizm uważał za najstarszą religię, jaką można było stwierdzić na podstawie badań etnologiczno-historycznych. Teorie religii ewolucjonistów – podobnie jak Schmidt – uznawał za błędne, gdyż nie znajdowały potwierdzenia w faktach, dostarczanych wówczas przez etnografów z badań empirycznych w różnych zakątkach świata prowadzonych wśród różnych ludów. Na temat trzeciej z tych teorii W. Schmidta nie znajdujemy wypowiedzi Poniatowskiego w jego dorobku.

Przedstawione koncepcje odnośnie do religii, które znane są z opublikowanych prac autora, zapewniają mu trwałe miejsce w historii religiologicznych nauk w Polsce, głównie jako zwolennika teorii W. Schmidta, która pozwoliła mu w sposób interesujący oświetlić również genezę religii Słowian przedstawioną przez S. Poniatowskiego w *Etnografii Polski*. Zainteresowani jego poglądami zauważają też wkład w interpretację zaduszkowego charakteru wierzeń i rytuałów w Polsce. Nie zajęto się natomiast zupełnie znaczeniem jego pracy etnologicznej nad pochówkami, której nadał tytuł *Mahavrata*, poświęcił jej większą część swojej pracy naukowej, której oryginalność polega przede wszystkim na zastosowaniu jego własnej przedstawionej szkicowo tu teorii i metody badań faktów etnologicznych, w tym wypadku wytworu kulturowego. Badania te nie doczekały się jeszcze krytycznej analizy i oceny ich wartości na tle innych dokonań w tym zakresie. S. Poniatowski może się też okazać tym, który w oryginalny sposób, daleki od spekulacji, ale oparty na faktach, zamierzał zbadać genezę wierzeń i rytuałów związanych ze zmarłymi w różnych kulturach świata. Można przypuszczać, iż opracowana przez niego teoria i metoda etnologii mogła spełnić to zadanie. Nie jest przy tym wykluczone, że wynik badań nad tym spoczywającym w mrokach archiwum dorobkiem religiologicznym uczonego, rzuci nowe światło na problem – dziś zapoznany – genezy religii.

Na podstawie już poznanej części teoretycznej *Mahavraty* można stwierdzić, iż zastosowany przez uczonego własny system badania faktów etnologicznych zaowocował uporządkowaniem i ścisłą klasyfikacją niezwykle zróżnicowanych na całym świecie i w jego historii form pochówkowych³⁰ Jako taki system teoretyczny zaproponowany przez S. Poniatowskiego w jego czasach umożliwił przeprowadzenie sensownych badań w dziedzinach, które wówczas wydawały się możliwe do uprawiania jedynie w sferze spekulacji rozumowych, jak prob-

---

³⁰ W *Definicji i podstawie klasyfikacji pochówków* przedstawiłem tylko systematyczną część dzieła, które liczy wiele teczek, w zamierzeniu S. Poniatowskiego wyniki badań nad pochówkami miały też – przy zastosowaniu nowej metody – otworzyć perspektywy dla nowego ujęcia rozwoju kultury (zob. *Mahavrata* s. 109).

lem genezy religii, który przeniesiono w zakres badań filozofii. Próba S. Poniatowskiego wydaje się temu zaprzeczać.

Wieńcząc przedstawione tu refleksje jeszcze raz wypada apelować, by tak potrzebne dla pełnego rozwoju omawianych tu nauk badania historyczne tym razem zwróciły większą uwagę na tę część dorobku S. Poniatowskiego w dziedzinie etnologii i religiologii, w której dopracował się on oryginalnych, własnych rozwiązań, gdyż to one decydują o wartości i postępie nauki.

DER PLATZ FÜR STANISŁAW PONIATOWSKI IN DER GESCHICHTE DER ETHNOLOGIE UND RELIGIONSWISSENSCHAFT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel behandelt den originellen Beitrag von Stanislaw Poniatowski zur Entwicklung der Ethnologie und Religionswissenschaft in Polen zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939). Es bedarf einer stärkeren Berücksichtigung der Errungenschaften dieses Gelehrten als bisher, was die Geschichte beider Wissenschaften betrifft. Ein analysierendes Studium der veröffentlichten und unveröffentlichten Arbeiten von S. Poniatowski erlaubt es nicht – wie es bisher getan wurde – seine Forschungsrichtung als eng verstandene kulturgeschichtliche Schule zu klassifizieren. Die irrigen Schlußfolgerungen sind entstanden, weil Poniatowskis theoretisch-methodologische Arbeiten nicht genügend von den historisch-genetischen abgegrenzt wurden. Poniatowski hat versucht, ein theoretisch-methodologisches System in der Ethnologie zu schaffen, das über die Errungenschaften der kulturgeschichtlichen Schule hinausgeht und die Errungenschaften der Sozialwissenschaften stärker als diese berücksichtigt. Sein theoretisches System strebte eine Überwindung der bestehenden Differenzen zwischen den Forschungsrichtungen in der Ethnologie an, damit ihre Weiterentwicklung möglich werden kann.

Besondere Aufmerksamkeit verdient seine Systemerfassung der Theorie der ethnologischen Tatsache und der Methoden ihrer Untersuchung. Auch wenn diese Theorie nicht vollständig erarbeitet wurde, stellt sie einen interessanten Versuch dar, den Gegenstand der Ethnologie geisteswissenschaftlich zu bestimmen, wobei der historische mit dem funktionalen Ansatz im Einklang bleibt, in gewissem Sinne auch mit dem evolutionistischen. Die Theorie der ethnologischen Tatsache zeigt die Möglichkeit der Koexistenz unterschiedlicher Erfassungen des untersuchten Objekts im Rahmen eines theoretischen Systems auf, um eine ganzheitliche Untersuchung der Wirklichkeit zu gewährleisten, mit der sich der Ethnologe befaßt. Einen besonderen Teil von Poniatowskis Theorie bildet Aufzeigen des komplexen Charakters und das Definieren des Gegenstandes der Ethnologie sowie seiner Charakterzüge (der Struktur, der Funktion, der Ideologie), wodurch eine exakte Untersuchung eines so dynamischen Bereichs wie der Kultur und der Gesellschaft möglich wird. Mittels des von ihm vorgeschlagenen Begriffs der „Ideologie“ inauguriert Poniatowski in der Geschichte unserer Disziplin schon sehr früh eine subjektiv ausgerichtete Forschung in Polen. Dieses subjektorientierte Herangehen steht jedoch in enger Verbindung mit der historischen und der soziologischen Forschung, jedenfalls was das einheitliche System der ethnologischen Tatsache betrifft, wie es von Poniatowski vorgeschlagen wurde. Es muß festgestellt werden, daß die von Poniatowski präsentierte theoretische Konzeption der Ethnologie seinerzeit mit Erfolg einen Vorschlag zu holistischen Untersuchungen und den Versuch eines Auswegs aus der damaligen theoretischen Sackgasse bildete. Und heute kann sie ein Beispiel liefern für die Integration unterschiedlicher theoretischer Konzeptionen im Rahmen eines Systems.

Auch auf dem Gebiet der Religionswissenschaft besitzen wir bisher noch keine vollständige analytische Studie über die Arbeiten von S. Poniatowski. Seine Errungenschaften auf diesem

Gebiet wurden aufgrund der veröffentlichten Schriften beurteilt, die deutlich an die Religionstheorie von W. Schmidt anknüpfen. Dagegen ruht sein eigentlicher Beitrag zur religionswissenschaftlichen Forschung bis heute in den Archiven. Einen großen Teil seiner wissenschaftlichen Arbeit hat er einem Werk gewidmet, das sich mit den Bestattungen beschäftigt – „Mahavrata“ Es ist für die Beurteilung des wissenschaftlichen Gesamtwerks Poniatowskis sehr wichtig, weil in ihm seine eigene theoretische Konzeption hinsichtlich der Erforschung von Kulturerzeugnissen Anwendung gefunden hat. *Mahavrata* ordnet nicht nur dank der Anwendung einer originellen Theorie und Methode ein außerordentlich reichhaltiges Material im Zusammenhang mit den Bestattungsstätten, Glaubensinhalten und Bräuchen hinsichtlich der Toten, sondern hatte auch den Ehrgeiz, die Genese von Religion und Kultur zu beleuchten.

Übersetzt von Herbert Ulrich